

12. *Grotius H.* The Freedom of the Seas or the right which belongs to the Dutch to take part in the East Indian Trade. – New York, 1916.
13. *Edwards Ch. S.* Hugo Grotius: The Miracle of Holland. – Chicago, Illinois, 1981.
14. *Sotirovich W. V.* Grotius universe: Divine law and a quest for harmony. – New York, 1978.

© Волков С.

Новітні підходи у дослідженні «етнічних конфліктів»

Гайдай Дар'я

Гайдай Дар'я. Новітні підходи у дослідженні т.зв. «етнічних конфліктів». У статті проведено аналіз новітніх підходів та концепцій дослідження причин виникнення конфліктів між групами, які визначають себе, в першу чергу, на основі етнічних критеріїв. Оскільки існує багато факторів, які впливають на появу міжетнічної напруги, більшість дослідників відмовилась від єдиного пояснення такого складного і багатогранного феномену. Авторка дійшла висновку, що сучасні дослідження з даної проблеми відзначаються пошуком нових комплексних пояснень, які б поєднували досягнення різних суспільних наук. **Ключові слова:** етнічність, етнічний конфлікт, концепції, держава, етнічна меншина.

Gaidai Dar'ya. Modern approaches in studies of «ethnic conflict». In article the author analyze modern approaches and conceptions in studies of causes of conflicts between groups who identify themselves on ethnic criteria. The author find that scholars have introduced theories that draw insights from all three traditional schools of thought. Such research addresses empirical puzzles that are difficult to explain using one approach alone. Collaboration between scientists from different sphere of social sciences has resulted in increasingly useful theories of ethnic conflict. **Keywords:** ethnicity, ethnic conflict, the concept of the state, ethnic minorities.

Особливий інтерес до дослідження природи етнічного конфлікту виник на поч. 1990-х рр., після розпаду СФРЮ і СРСР у розгортання серії кривавих міжетнічних конфліктів на даних територіях. Регіональні міжетнічні конфлікти стали розглядатись як нова загроза миру і стабільності у світі. Наприкінці 1990-х років більшість конфліктів перейшла в «мирну фазу» – етнічні меншини з різних причин вважали за краще вирішувати свої проблеми політичними, а не військовими методами. Проте досвід 1990-х років та збереження у світі т.зв. «гарячих точок» свідчить, що «етнічні конфлікти» були не просто наслідками посткомуністичної трансформації. Тільки комплексне досліджень причин їх виникнення та особливостей дозволить розробити механізм врегулювання подібних конфліктів.

У даній статті буде здійснена спроба охарактеризувати новітні наукові досягнення у вивченні «етнічних конфліктів». У межах цієї мети передбачається виконати такі завдання: проаналізувати головні підходи до вивчення «етнічних конфліктів», розглянути пояснення причин їх виникнення, визначити провідні тенденції у дослідженні даної проблеми.

У 1990-х роках відбулись важливі зміни у підходах до вивчення подібних конфліктів. Дослідження проводяться не стільки на основі вибору певної конфліктологічної концепції, скільки на основі вибору тієї чи іншої концепції етнічності, що є вирішальним у всіх подальших наукових побудовах. Чітко простежується вплив боротьби етнологічних напрямів. Більше того, нерідко фахівці навіть поєднують концепції етнічності й етнічного конфлікту. Типовою в цьому сенсі є точка зору Д. Лейка і Д. Ротшильда: „Існують три загальні підходи до вивчення етнічності й етнічних конфліктів” [16, р. 5–6] (примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм). Варто зауважити, що хоча ця класифікація є найбільш поширеною, вона не єдина. Різні автори пропонують різні концепції і класифікації, виходячи з власних дослідницьких завдань.

Етноконфліктологічні концепції можна об'єднати в дві основні групи: загальні етноконфліктологічні концепції, що прагнуть виявити суть феномена як такого, і часткові (особливі), які пропонують аналіз одного з аспектів конфлікту, наприклад, політичного.

Головний акцент в обговоренні проблеми етнічності в 1990-і роки зводився до пошуку відповіді на питання: чи є етнічність джерелом конфлікту, чи породжує етнічність як така конфлікт, чи вона лише залучається, використовується або навіть конструюється для інших форм боротьби і досягнення інших цілей? З огляду на це деякі науковці ставлять під сумнів коректність вживання поняття «етнічний конфлікт» [7, р. 1155-1166]. Пропонується вживати замість поняття «етнічний» конфлікт «міжетнічний», щоб уникнути плутанини при аналізі, чи є етнічний компонент визначальним у виникненні подібного конфлікту, чи ні. Термін «міжетнічний конфлікт» більш нейтральний, а термін «етнічний» уже містить вказівку на природу конфлікту [5, р. 754].

Примордіалістський підхід базується на концепції існування спорідненості між членами етнічної групи (Дональд Горовіц). У рамках примордіалістського підходу етнічні конфлікти трактуються як невід’ємна частина історичного процесу, як явище, сутнісно властиве людському суспільству. Тобто етнічність у межах цього підходу є потенційним джерелом конфлікту. Варіанти і відтінки цих поглядів вельми різноманітні, тому їх об’єднання в єдину групу має сенс як антитеза постмодерністським концепціям етнічних конфліктів. Постмодерністські концепції заперечують етнічний характер конфлікту, який прийнято називати етнічним. Етнічні конфлікти розглядаються як інтелектуальний конструкт, або як механізм для досягнення позаетнічних цілей.

До постмодерністського дослідження етнічного конфлікту належать теорії, в рамках яких рушійними мотивами участі людей в етнічних конфліктах визнаються дві основні цілі – влада і матеріальні ресурси, що найчастіше є тотожними цінностями. Еліта мобілізує „неелітні” маси для боротьби за ці інтереси. Зручним інструментом такої мобілізації, на думку прихильників цих поглядів, є етнічність (інструменталістська теорія). Тому діяльність політичних лідерів у кризовий період 1980-х – 1990-х років, коли для того, щоб отримати або зберегти владу, вони звертались до націоналістичних аргументів, стає головним предметом дослідження.

Згідно з конструктивістською теорією, в основі конфліктів, які прийнято називати етнічними, можуть бути реальні, хоча й не обов’язково етнічні за своєю природою, проблеми. Конструктивісти підкреслюють соціально конструйовану природу етнічних груп, базуючись на концепті «уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона [1]. Отже, і конфлікт є сконструйований.

Останні дослідження з цієї проблеми, які базуються на основі емпіричного матеріалу, поєднують всі три названі підходи, для того щоб найповніше розкрити всі аспекти конкретного етнічного конфлікту. Крім того, використовуючи лише один з підходів, неможливо пояснити, чому одні етнічні суперечності переросли у збройне протистояння, а інші – ні.

Прикладом застосування даного комплексного підходу є робота британського дослідника Деяна Йовіча «Дезінтеграція Югославії». Він виділяє сім головних видів аргументів, які використовуються для пояснення спалаху міжетнічного насильства під час розпаду Югославії, це:

- 1) економічний аргумент;
- 2) вплив міжнародної політики;
- 3) аргумент «падіння імперії»;
- 4) роль особистості;
- 5) існування «давньої етнічної ненависті»;
- 6) аргумент націоналізму;
- 7) культурний аргумент [11, р. 101].

Дослідник стверджує, що неможливо аналізувати даний процес з точки зору лише одного аргументу. По суті, ці аргументи відображають окремі теорії для пояснення причин виникнення етнічних конфліктів як

таких. Перші чотири можна зарахувати до постмодерністського підходу, інші – до примордіалістського. Варто зауважити, що Йовіч відкидає аргумент про існування «давньої етнічної ненависті» як ненауковий, що відображає зміни у дослідженнях етнічних груп.

До 1990-х років було прийнято вважати етнічні групи нерациональними акторами або в кращому випадку напівраціональними [9, р. 25]: Це означало заперечення існування загальних пояснень етнічного насильства. Проявом такого підходу є аргумент «давньої етнічної ненависті» на Балканах, що спричинило сплеск етнічного насильства під час розпаду Югославії. Це пояснення надзвичайно популярне в позанаукових колах (в медіа, серед політиків, письменників). Але такий підхід означає повне ігнорування зовнішніх та внутрішніх передумов спалаху конфлікту. Сучасні науковці, які працюють у цій сфері, схильні розглядати етнічні групи як раціональних акторів, а випадки їх нерациональних дій (невиправдані прояви жорстокості) мають бути окремо пояснені із залученням інших підходів (наприклад, психологія поведінки індивіда під час конфлікту). Як результат, можливість виведення загального пояснення етнічного насильства зростає.

Зупинимось тепер детальніше на окремих дослідженнях міжетнічних конфліктів.

Дональд Горовіц у своїй праці «Етнічні групи в конфлікті» приділяє головну увагу важливості ступеня відносного економічного й культурного розвитку різних етнічних спільнот і категорій, а також і регіонів, у яких вони розміщені. Рухи етнічного сепаратизму, доводить він, найшвидше і найчастіше виникають серед відсталих етнічних груп у відсталих регіонах [10, р. 236]. Економічний інтерес, поєднаний з груповою стурбованістю за майбутнє етносу, пояснює виникнення етнічного сепаратизму, але в більшості випадків групова стурбованість (іраціональне) переважає оцінювані економічні здобутки (раціональне) [10, р. 238].

На думку Ентоні Сміта, схема відокремлення, запропонована Горовіцем, має правити лише за вказівку. Адже є дуже багато мінливих чинників: суворість етнічної дискримінації, представництво на державній службі, ступінь міграції в регіони тощо – то ж не можна робити висновків про поширення і час виникнення сепаратизму з огляду лише на відносний розвиток груп і регіонів [2, с. 145].

Там, де порушується рівновага (між державою та етнічною меншиною), де невдоволені етнічні групи стають досить відчужені, щоб удатись до терору і бунту, їхній етнічний націоналізм може стати рушієм нової національної ідентичності, відбувається політична мобілізація. Подібний рух допомагає створити з демотичної етнічної групи протонацію. Отже, Ентоні Сміт на перше місце серед причин виникнення конфліктів ставить характер державної політики, яка є каталізатором етнічної мобілізації [2, с. 149]. Обох дослідників (з певними застереженнями) можна зарахувати до прихильників

(нео)примордіалістського підходу, що поєднує аргумент етнічності із зовнішніми та внутрішніми об'єктивними чинниками.

У 1993 році було опублікована праця Теда Гарра, присвячена проблемі етнічних конфліктів, – «Етнічні конфлікти в міжнародній політиці» [8]. Автор дійшов висновку, що «вибух етнополітичних конфліктів після закінчення «холодної війни» є продовженням тенденції, яка розпочалась у 1960-их роках (деколонізація). Це прояв тривалої напруги між державою, яка прагне консолідувати і поширити свою владу, та етнічними групами, які захищають свою колективну ідентичність та інтереси» [8, р. 13]. За даними Теда Роберта Гарра, існує декілька універсальних ознак, за якими можна передбачити початок етнічною меншиною збройної боротьби за незалежність. Це вимога більшої автономії, існування в минулому власної держави, висока організованість етнічної групи, наявність розвинутої інфраструктури, сприятлива демографічна ситуація, досвід боротьби за незалежність у минулому.

Парадоксально, але чим менше та чи інша етнічна група страждала від репресій і дискримінації з боку центрального уряду, тим вища вірогідність, що вона наважиться на збройну боротьбу. В переважній більшості випадків вимоги незалежності висувались лише після зміни форми правління на демократичну. Під час періоду трансформацій врегулювання міжетнічних конфліктів надзвичайно проблематичне. Політична еліта нових демократій не має досвіду залагодження «демократичним» шляхом тих протиріч, які вийшли на поверхню завдяки свободі слова.

Моніка Тофт [16] є одним із яскравих представників «територіальної теорії» виникнення етнічних конфліктів. Дослідниця зосереджує увагу на тому, що держава і народи абсолютно по-різному (раціонально і ірраціонально) ставляться до своєї території. Для етносів територія часто є «святою» частиною їх національної ідентичності. Держави, у свою чергу, прагнуть до встановлення юридичного, економічного і військового контролю за територіями. У ряді випадків ці інтереси конкурують один з одним, і розгортається конфлікт. Моніка Тофт дійшла таких висновків:

По-перше, територія відіграє життєво важливу роль у внутрішніх і міждержавних справах. Вона заперечує думку дослідників, які вважають, що з глобалізацією та інтернаціоналізацією значення території зменшується. Інакше б етнічні групи не демонстрували такого запалу у прагненні контролювати свою вітчизну («бути господарем у власному домі»). У сучасних соціологічних та політологічних дослідженнях етнічних конфліктів зв'язку між ідентичністю та контролем над своєю «уявною» територією часто не приділяється належної уваги. Але ігнорування даного чинника унеможливило розуміння динаміки конфлікту, який, по суті, є боротьбою за контроль над територією.

По-друге, професор Тофт дійшла висновку, що хоча еліти виконують важливу роль у збудженні етнічних конфліктів, у дослідженнях виникнення етнічних конфліктів потрібно враховувати загальний стан

суспільства, на яке спрямований вплив еліт. Маси не є сліпими послідовниками [16, р. 47]. Це закид у бік інструменталістського підходу, що, зосереджуючи увагу на мобілізації мас елітами за допомогою націоналістичної риторики, ігнорує зворотній вплив мас на політику еліт. Тофт стверджує, що лише через аналіз того, як законність і влада взаємодіють в окремій державі, можна визначити, чому одні етнічні конфлікти переходять у збройне протистояння, а інші – ні.

Іншим напрямком у дослідженні зв'язку між етнічними групами та територією є книга Девіда Лейка і Дональда Ротшильда [12, р. 41-75]. Автори обґрунтовують тезу, що міжетнічні війни частіше виникають в географічно ізольованих регіонах, де впродовж довгого часу компактно проживає певна національна група, що має досвід воєн за незалежність або за владу у «великій» державі. Даний підхід виділяє швидше не причини, а передумови, що сприяють виникненню етнічного конфлікту. Коли члени етнічної групи відчувають страх за своє майбутнє, вони готуються до конфлікту. Автори виділяють ряд чинників, які сприяють розвитку таких побоювань: зниження культурної безпеки, минулий досвід конфлікту, занепад держави. На останньому чиннику Лейк і Ротшальд особливо наголошують. Крім того, нездатність держави бути посередником у врегулюванні міжетнічних протиріч сприяє її занепаду.

Міжетнічний конфлікт надзвичайно складний феномен, який потребує комплексного та різностороннього аналізу із залученням досягнень з різних сфер науки. Кожен конфлікт – це окремий випадок зі своєю історією та особливостями, проте можна виділити ряд загальних факторів, які активізують сепаратистський рух серед певної етнічної групи. Майкл Браун спробував виділити «природні», соціальні та політичні чинники, відповідальні за початок конфлікту, серед них: слабкість держави, проблеми із забезпеченням внутрішньої безпеки, наявність дискримінаційних політичних інститутів, особливості етнічної географії даної країни (компактність проживання окремих етнічних груп), культурна та економічна дискримінація [13, р. 26-40]. До цього переліку варто додати панування конфліктної політичної культури. Адже вибір методів для вирішення суперечностей (як економічних, так і політичних) диктує наявна політична культура та режим. Висновки Брауна співпадають з висновками Джеймса Фірона і Девіда Лейтина, які вважають, що наявність політичної та економічної дискримінації є визначальним фактором, а не етнічні та релігійні відмінності [6, р. 31]. Наголос на демократизації як шляху подолання міжетнічної напруги відзначає всі західні дослідження, що базуються на постмодерністському підході.

В окрему групу варто виділити фактори, що не є безпосередніми причинами спалаху «етнічних конфліктів», але їх вплив значно підвищує вірогідність початку збройної фази конфлікту. Серйозний внутрішній конфлікт або війна в сусідній державі, може призвести до ескалації насильства. Натомість сусідство з демократичними державами зменшує ризик початку подібного кровопролиття [14, р. 259-282]. Ще одним

важливим фактором для визначення вірогідності конфлікту є життєвий рівень етнічної меншини та наявність багатої і впливової діаспори [4, р. 5].

Окремо від інших стоїть концепція Семюела Хантінгтона, яка привернула увагу істориків та політологів у всьому світі, адже поставила локальні протиріччя на якісно новий рівень. У книзі “Зіткнення цивілізацій” Хантінгтон [3] стверджує, що настала нова цивілізаційна криза; в основі конфліктів лежить культурна несумісність народів. Етнічні конфлікти є проявом культурних розривів, що утворюються між різними суспільствами. Так, розрив між єврохристиянською та азіатсько-мусульманською цивілізаціями, на думку дослідника, пояснює виникнення міжетнічних протиріч у Боснії та Герцеговині. Проте у цій чіткій схемі є багато слабких місць. І хоча окремі події, які суперечать концепції Семюела Хантінгтона, можна вважати винятками, їх причини та наслідки потрібно окремо аналізувати.

У боснійському конфлікті (1992–1995 рр.) брали участь 3 етнічні групи: православні серби, католики хорвати та боснійські мусульмани. Згідно з теорією зіткнення цивілізацій, протистояння мало б існувати між всіма трьома групами, що і мало місце на початкових стадіях. Але вже у 1994 році був укладений політичний і військовий союз між хорватами та боснійськими мусульманами. Отже, при використанні даної теорії, слід враховувати зовнішні та внутрішні обставини, динаміку конфлікту та стратегії учасників. Адже етнічний конфлікт – це не тільки несвідомі вияви міжетнічної ненависті, але й політичний процес, спрямований на досягнення певних цілей. Висновки Семюела Хантінгтона носять глобальний та надто загальний характер, а тому можуть бути використані лише частково при розгляді конкретного випадку етнічного конфлікту.

Погляди учених, що займаються проблемою виникнення етнічних конфліктів, можна розділити на три основні групи. Частина дослідників віддає перевагу матеріальним (боротьба за ресурси, територію, контроль над економікою) та політичним (дискримінаційна політика, проблема безпеки) причинам. Інші дотримуються думки, що етнічні конфлікти виникають у результаті дій еліт, з тих або інших причин зацікавлених в ескалації конфлікту. Дехто взагалі заперечує можливість подібного узагальнення і стверджує, що кожен конфлікт унікальний і, відповідно, має унікальні передумови.

Погоджуючись з думкою останніх, варто підкреслити, що хоча причини виникнення етнічних конфліктів у кожному випадку різні, все ж таки ці конфлікти пов'язані. Зокрема, якщо звернути увагу на той факт, що ескалація напруженості у взаєминах різних етнічних груп у різних куточках світу прослідковується протягом одного часового проміжку (т.зв. хвиля етнічних конфліктів). Окремо слід виділити дослідників, які продовжують примордіалістський напрям, суттєво оновивши даний підхід. Крім етнічності, аналізується також вплив інших чинників в ескалації конфлікту.

Існує багато різних чинників, які впливають на появу міжетнічної напруги, а тому більшість дослідників відмовилась від єдиного пояснення і аналізує феномен в комплексі, враховуючи політичний, економічний, соціальний та культурний вимір конфлікту.

Література

1. *Андерсен Б.* Уявлені спільноти / Б. Андерсен. – Київ, 2001.
2. *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт. – Київ, 1994.
3. *Хантінгтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон. – Москва, 2003.
4. *Collier P., Hoeffler A.* Beyond Greed and Grievance: Feasibility and Civil War – University of Cambridge, 2008. [On-line resource. Access mode: <http://users.ox.ac.uk/~econpco/research/pdfs/BeyondGreedandGrievance.pdf>]. Access – May 10, 2009.
5. *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict.* – New York, 2000. – Vol. 1.
6. *Fearon J., Laitin D.* Ethnicity, Insurgency, and Civil War. – Stanford University, 2002. On-line resource. Access mode: <http://www.yale.edu/irspeakers/Fearon.pdf>]. Access – May 10, 2009.
7. *Gilley B.* Against the concept of ethnic conflict // *Third World Quarterly.* – 2004. – Vol. 24. – No. 6.
8. *Gurr T.* Ethnic conflict in world politics. – Boulder, 1994.
9. *Gurr T.* Why men rebel. – Princeton University Press, 1970.
10. *Horowitz D.* Ethnic groups in conflict. – University of California Press, 2000.
11. *Jovic D.* The Disintegration of Yugoslavia A Critical Review of Explanatory Approaches // *European Journal of Social Theory.* – 2001. – Vol. 4. – No. 1 [On-line resource. Access mode: <http://club.fom.ru/books/jovic.pdf>]. Access – May 10, 2009.
12. *Lake D., Rothchild D.* Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict // *International Security.* – 1996. – Vol. 21. – No. 2.
13. *Nationalism and Ethnic Conflict / Ed. by Brown M.* – Cambridge, 2001.
14. *Sambanis, N.* Do Ethnic and Non-Ethnic Civil Wars Have the Same Causes? // *Journal of Conflict Resolution.* – 2001. – Vol. 45. – No. 3 [On-line resource. Access mode: <http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/licev3/sambanis/EthnicWarPaper.pdf>]. Access – May 10, 2009.
15. *The International Spread of Ethnic Conflict / Ed. by D. A. Lake, D. Rothchild.* – Princeton, New York, 1998.
16. *Toft M.* The Geography of Ethnic Violence: Identity, Interests, and the Indivisibility of Territory. – New York, 2003.

© Гайдай Д.